

УДК: 342.15:342.3

*Журавльова Г.С.,
к.ю.н., доцент, завідувач кафедри
конституційного та трудового права
юридичного факультету ЗНУ*

*Чуднівець О.Д.,
студентка 4 курсу
юридичного факультету ЗНУ*

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИРОДИ СУВЕРЕНІТЕТУ

В останні роки питання теорії та практики суверенітету отримали в нашій країні особливе значення. Вони пов'язані з розгортанням в другій половині ХХ століття інтеграційних процесів, які захопили не тільки економічну, але і політичну сферу. Нове становище України як суверенної та незалежної, демократичної, соціальної, правової держави (ст. 1 Конституції України) потребує лідсно нового рівня розуміння та оцінки цієї важливої державно-правової категорії з боку існуючого конституційного права.

Першим термін "суверенітет" (summa potestas - пат найвища влада) вжив у ХVІ столітті Ж. Боден. Він визначив суверенітет як по суті абсолютну владу, що належала монархові та поширювалась на усіх підданих. Ж. Боден виключав наявність будь-якої іншої влади в державі або поза нею, яка могла бути зверхньою відносно влади монарха.

У ХVІІІ столітті Е. Ваттель виділяв дві ознаки держави, яку він називав суверенною, - "самостійність управління" та "незалежність".

В ХІХ-ХХ століттях формується ряд концепцій обмеження державного суверенітету. Вони знайшли відображення в роботах таких видатних вчених, як Г. Кельзен, Ж. Маритон, Г. Шершеневич, А. Ященко та інші.

Внаслідок багатовікового застосування та вивчення у вітчизняній та зарубіжній літературі

склалося безліч різних визначень цього поняття та різноманітних уявлень про його зміст. Г. Елпінєк, наприклад, розглядав державний суверенітет як здатність держави до "виключного правового самовизначення". Тільки суверенна держава "може в межах усталених та гарантованих нею правових кордонів вільно нормувати зміст своєї компетенції. Суверенна державна влада - це влада, яка "не знає над собою ніякої вищої влади; вона є в той же час незалежною та верховною владою" [1, 363].

Л. Оппенгейм пояснював суверенітет, як "повну незалежність в межах країни, так і за її межами" [2, 130].

Таким чином, суверенітет являє собою складну політично-правову категорію, яка відображає повновладдя держави, її самостійність та незалежність в економічній, політичній, соціальній та інших сферах життя.

Незважаючи на деякі відмінності в розумінні сутності суверенітету, більшість дослідників (І. Левіц, Г. Тункін) виділяють наступні загальні його ознаки:

1. Повновладдя та верховенство держави на своїй території.
2. Незалежність держави в міжнародних відносинах.
3. Єдність суверенітету держави (державної влади).

Повновладдя означає, що державі в межах її території належить вся повнота влади. Про верховенство й повновладдя йдеться в частині першій статті 2 Конституції України: "Суверенітет України поширюється на всю її територію" [3].

Суверенітет є абсолютним тому, що ніхто не може юридично (легально) перешкодити державі у встановленні правопорядку відповідно до інтересів носія влади - народу.

Незалежність дістає вияв у тому, що держава здійснює внутрішні та зовнішні функції поза владою інших держав. Незалежність у внутрішніх справах означає самостійність держави у вирішенні ключових питань суспільно-політичного та економічного розвитку. Крім того, кожна держава зобов'язана поважати суверенітет інших держав і діяти у вирішенні зовнішніх справ не на шкоду їх незалежності.

Єдність суверенітету означає його неподільність серед різних суб'єктів.

Це твердження виходить з характеристики суверенітету як основної ознаки держави.

Можна виділити наступні положення, які характеризують суверенітет:

1) Суверенітет є не тільки історичною категорією, а й необхідним критерієм, який дає можливість розпізнати державу серед інших публічно-правових об'єктів.

2) Суверенітет виступає як реальна правова категорія, зовнішня форма вираження державно-правових явищ та процесів.

3) Не можна зводити суверенітет к переліку прав, якими наділена державна влада, хоча лише в сукупності цих прав він отримує свій прояв. Тобто суверенітет реалізується шляхом використання уповноваженими на те державними органами своїх повноважень.

4) Поняття суверенітету використовується для характеристики особливих, специфічних ознак, притаманних лише державі. Він відображає загальні риси та особливості держави.

Традиційно, виділяють два види суверенітету - внутрішній та зовнішній.

Внутрішній суверенітет - це суверенітет у внутрішньополітичній сфері, який означає незалежність держави від інших суб'єктів політичної системи, насамперед від політичних партій і блоків; верховенство, повноту та самостійність державної влади щодо статусу і політики цих суб'єктів. Держава залежить лише від одного суб'єкта політичної системи - від народу, народу України. За чинною Конституцією держава

позбавляється залежності від партії, керівна роль якої визнавалася певний час відповідно до положень попередньої Конституції. Внутрішній суверенітет, незалежність держави в середині країни означає також її суверенність, незалежність щодо економічних, соціальних та культурних (духовних, ідеологічних) інститутів, тобто економічний, соціальний та ідеологічний суверенітет, незалежність.

Україна має у повному обсязі суверенітет насамперед у політичній сфері. Утвердження зовнішньоекономічного суверенітету та суверенітету в цих сферах зовнішньої діяльності держави у повному обсязі є значною мірою її наміром, програмою, метою [4, 327].

В юридичній літературі досліджують правову природу державного, народного, національного суверенітету. Ці поняття тісно взаємопов'язані та функціонують в єдиній системі.

Державний суверенітет можна визначити як історичну перехідну політично-правову категорію, що відображає реальне явище, яке виникає одночасно з поділом суспільства на класи та утворення держави. Суверенітет знаходить своє втілення в державній владі, яка стоїть на варті інтересів певних соціальних сил суспільства і тому проголошується ними вищою, верховною владою. Поява в науці та політиці категорії державний суверенітет (але не самого явища) відноситься до XV-XVI століть, вона пов'язана з необхідністю в правовому обґрунтуванні фактичного верховенства та незалежності державної влади.

В різні історичні періоди розуміння суверенітету мало відмінну соціально-економічну та політичну основу, обумовлену історичним типом державного ладу, але завжди суверенітет розглядався як головний політико-правовий засіб забезпечення інтересів сил, домінуючих в суспільстві, як верховна, незалежна та самостійна державна влада, яка належить панівним соціальним силам.

Суверенітет - це суспільна та необхідна ознака будь-якої держави, обумовлена самою природою останньої, як особливої політичної форми організації державної влади. Він означає юридичне вираження самостійності держави, її волевиявлення, яке втілюється у верховенстві, повноті та неподільності влади в межах країни та її незалежності від будь-якої іншої влади в міжнародних відносинах.

Виділяють різні аспекти державного суверенітету - політичний, економічний, юридичний, які можуть виступати як відносно самостійні предмети наукового пізнання.

Політичний аспект державного суверенітету знаходить вираз в верховенстві влади пануючого в суспільстві класу (соціальних груп, народу в цілому), який здійснює в своїх інтересах політичне керівництво суспільством та державою. Цей аспект характеризує державний суверенітет як головний засіб керівництва суспільством, що відображає верховне положення цієї влади в політичній системі суспільства.

Сутність економічного аспекту суверенітету виражається в матеріальній основі державної влади. Верховенство, самостійність, повнота та незалежність державної влади визначається насамперед її економічною основою, а точніше відносинами власності.

Зміцнення матеріальної, економічної основи державної влади - це зміцнення самої влади, її суверенності, наповнення її реальним змістом, реальною економічною силою. Економічна влада або влада власності складає корінь державної влади, її суверенітету.

Юридичний аспект суверенітету відбивається у верховенстві державної влади, яка закріплена в законі та здійснюється в процесі функціонування органів державної влади в правових формах [5, 107-109].

Отже, державний суверенітет - це визначальна і незвід'ємна ланка державної влади, яка засвідчує верховенство держави на своїй території та її незалежність у міждержавних відносинах.

Верховенство держави та її незалежність як взаємопов'язані сторони суверенітету знайшли відображення і в Конституції України. Так, про верховенство йдеться в частині першій статті 2: "Суверенітет України поширюється на всю її територію". Складовою змісту зовнішньої функції держави об'єктивно є захист суверенітету і територіальної цілісності України, що передбачено частиною першою статті 17 Конституції України.

Історичний розвиток ідеї державного суверенітету ґрунтується на визнанні неприпустимості обмеження державної влади поза волею її носія. Суверенітет є абсолютним лише в тому, що ніхто не може юридично (легально) перешкодити державі у встановленні внутрішнього правопорядку відповідно до інтересів носія влади - народу.

Суверенітет існує лише за умов верховенства і незалежності держави, що, як зазначалось, є його взаємопов'язаними сторонами. Відсутність хоча б однієї з цих сторін засвідчує несуверенність відповідного територіального утворення.

Юридичний зміст обох сторін державного

суверенітету визначеній сучасною теорією. Верховенство полягає у правовій підлеглості державі всіх суб'єктів у межах її території. Будь-які застереження щодо такої підлеглості (наприклад, дипломатичні привілеї та імунітети) можливі за умов згоди на це самої держави. Державне владарювання здійснюється в межах території, відповідно організованої самою державою, і держава встановлює повноваження всіх органів і посадових осіб, що здійснюють її функції. Головне ж, що виключається можливість існування в межах держави іншої, ніж її власна, державної влади.

Незалежність дістає вираз у тому, що держава здійснює внутрішні та зовнішні функції поза владою інших держав. Незалежність у внутрішніх справах означає самостійність держави у вирішенні ключових питань суспільно-політичного та економічного розвитку. В Декларації про принципи міжнародного права, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 1970 року, йдеться про те, що кожна держава має незвід'ємне право обрати політичну, економічну, соціальну і культурну систему без втручання з боку інших держав. Тому будь-які правові обмеження незалежності держави у внутрішніх справах, по суті, неможливі.

Незалежність держави у зовнішніх справах означає свободу зовнішньополітичної діяльності за межами її кордонів з дотриманням норм міжнародного права. Активна участь у міжнародних стосунках засвідчує незалежність держави, її самодостатність як суб'єкта міжнародного права. Поняття державного суверенітету для міжнародного права є не тільки загально визнаним, а й одним з базових. Воно покладене в основу таких його загальних принципів, як суверенна рівність держав, взаємна повага державного суверенітету, не втручання держав у внутрішні справи одна одної, територіальна цілісність держав та деяких інших. Поняття державного суверенітету визначається в міжнародно-правових документах через наступні характеристики:

1. "Суверенна рівність" всіх держав. В Декларації про принципи міжнародного права зазначено: "Всі держави користуються суверенною рівністю. Вони мають однакові права та обов'язки і є рівноправними членами міжнародного товариства, незалежно від відмінностей економічного, політичного, соціального або іншого характеру. Суверенна рівність виключає такі елементи:

- а) юридична рівність держав;
- б) кожна держава користується правами, які властиві повному суверенітету;

в) кожна держава повинна поважати правосуб'єктність інших держав;

г) територіальна цілісність та політична незалежність держав недоторканні;

д) кожна держава має право вільно обирати та розвивати свої політичні, економічні, соціальні, культурні системи, повинна виконувати повністю свої міжнародні зобов'язання [6, 6].

2. Невтручання. Жодна зокіншня сила не має права втручатися у внутрішні справи держави. Принцип невтручання поширюється не тільки на неприпустимість використання військової сили, але й на інші засоби впливу економічного, політичного, культурного характеру.

3. Верховенство. Верховенство державної влади над усіма особами та їх діями. Ця виключна територіальна юрисдикція стосується законодавчої, виконавчої, судової влади.

4. Пошита державної влади. Суверенна держава володіє усіма повноваженнями - суверенними правами без жодних обмежень ззовні [7, 144].

Держава - це одна з форм організації народу, функцією якої є здійснення державної влади. Певні верстви суспільства об'єднуються в політичні партії, професійні спілки, громадські об'єднання, релігійні товариства, які поглиблюють виражати й інші інтереси в процесі здійснення влади. Складна структура суспільства сприяє формуванню єдиної народної волі.

Саме народу належить невід'ємне право визначати політичну систему країни, основні засади економічного та соціального устрою.

Народний суверенітет можна визначити як найбільш загальну засаду організації та здійснення влади в державі, за якою саме народ визначається джерелом влади і водночас її носієм. Визнання і практична реалізація ідеї народного суверенітету вважається свідченням демократичного характеру державного владарювання. В конституції України відповідна ідея відображена змістом статті 5, якою, зокрема, встановлено, що "носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ".

Народний суверенітет слід розглядати як природне право народу самостійно розпоряджатися своєю долею, створювати такий державний і конституційний лад, який відповідає його волі. Водночас народний суверенітет повинен мати певні обмеження, мета яких - захистити конституційні цінності. Необхідність таких обмежень пов'язана із особливостями механізмів волевиявлення народу. І референдум, і вибори - це такі форми волевиявлення, які забезпечують прийняття відповідного рішення

або обрання депутатського корпусу певною більшістю виборців [8, 78-79]. Таким чином, здійснення влади народом фактично підмінюється владою більшої і виключає пошук соціального компромісу, що можливе в рамках представницького органу.

Аналіз Конституції України дозволяє підтвердити висновок про встановлення окремих обмежень народного суверенітету. Формальне обмеження народного суверенітету знаходить свій вираз у тому, що конституція чітко визначає форми народного волевиявлення - вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії (ст. 69), а також процедуру їх застосування (наприклад, згідно зі ст. 74 Конституції України не допускається проведення референдуму щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії).

За змістом народний суверенітет обмежується правами людини. "Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина" (ст. 157 Конституції України). Ця заборона має абсолютний характер і не залежить від способу зміни Конституції України - Верховною Радою України чи шляхом всеукраїнського референдуму.

Можливе також і добровільне самообмеження народного суверенітету - вступаючи у відносини з іншими народами, створюючи міжнародні об'єднання (як правило, це відбувається через посередництво держави), народ використовує свою владу з дотриманням положень міжнародних договорів, загальновизнаних принципів міжнародного права.

Здійснення народовладдя відбувається у двох формах: безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (безпосередня і представницька демократія).

Безпосередня (пряма) демократія - це пряме здійснення влади народом у загальнодержавному або місцевих масштабах (народне волевиявлення). Демократія є безпосередньою, якщо народ править сам, на своїх зборах, якщо немає різниці між тими, хто управляє, та тими, ким управляють. Найважливішими формами безпосередньої демократії є вибори та референдум.

Представницька демократія - це здійснення влади через вільно обрані представницькі органи. Концепція народного представництва була розроблена у XVIII-XIX століттях і базується на таких викідних положеннях:

1. Конституцією держави засновується народне представництво.

2. Орган народного представництва (парламент) здійснює законодавчу владу від імені народу - носія суверенітету - за його уповноваженням.

3. Парламент складається з депутатів, які вільно обрані народом (представників народу).

4. Депутат парламенту представляє весь народ, а не лише тих, хто його обрав (принцип вільного депутатського мандату).

5. Для парламенту характерні специфічні організаційні форми роботи.

6. Рішення парламенту (закони) мають визначальний характер [9, 72-74].

Таким чином, суверенітет народу являє собою юридичне та фактичне володіння народом всією повнотою державної влади. Саме народ виступає єдиним її джерелом та носієм. Тому державна влада, яка йому належить, є суверенною державною владою. Якщо народ втрачає суверенітет, то і державна влада автоматично втрачає суверенний характер.

Суверенітет держави обмежений суверенітетом народу, котрому належить вище право визначати економічну, соціальну, політичну системи країни.

З державним суверенітетом і народним суверенітетом взаємодіє національний суверенітет.

Основні права нації - це "певні можливості кожної нації (народу), які необхідні для нормального її існування та розвитку у конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними і рівними для всіх націй (народів)" [10, 14].

Право націй на самовизначення виникло в результаті трансформації національного принципу побудови держав наприкінці XIX-на початку XX ст.

Нація - це етнічна спільнота людей, що склалась історично, як правило, на певній території, ознаками якої є наявність тісних економічних зв'язків, спільність мови, особливостей культури та деякі інші риси. Саме в такому контексті йдеться про українську націю у преамбулі Конституції України.

З правом нації на самовизначення безпосередньо пов'язане поняття національного суверенітету. Під національним суверенітетом (суверенітетом нації) В. Шейде розуміє "повновладдя нації, її політичну свободу, володіння реальною можливістю в цілому і повністю розпоряджатися своєю долею, в першу чергу здатністю політично самовизначитися, включаючи відокремлення та створення самостійної держави. Повновладдя нації проявляється у вирішенні питань, що стосуються її

національної свободи, державно-правової організації, взаємовідносин з іншими націями, розвитку всіх сторін національного життя. Кожна нація може сама визначити свою долю, причому їй не можуть наві'язувати рішення ззовні. Насильницьке втручання в її життя є недопустимим. Нація сама вирішує питання про свій національний і державний устрій, а також про те, чи залишатись їй у складі цієї держави чи вийти з неї і створити самостійну національну державу. Нація має право увійти до складу тієї чи іншої держави та об'єднатися з іншими націями в такі чи інші форми державного союзу. Кожна нація має право на збереження та вільний розвиток своєї мови, звичаїв, відповідних національних установ". Далі він підкреслює, що національний суверенітет "характеризує собою політичну, територіальну, культурну, мовну самостійність нації чи народності, яка проявляється в повноті суверенних прав у зазначених сферах соціального життя нації, забезпечуючи їх найбільш повне здійснення" [11, 3].

Л.М. Карапетян зазначає, що "національний суверенітет деякі вчені визначають як повновладдя нації, її політичну свободу, можливість самовизначення для збереження своєї самобутності, мови, культури, історії" [12, 13].

Таким чином, процес здобуття незалежності та реалізації права на самовизначення досить складний і для кожної нації (народу) є своєрідним, особливим. У кожній нації (народу) свій історичний шлях здобуття незалежності та реалізації права на самовизначення. Одні нації (народи) мали в минулому власну державу чи окремі елементи державної організації і тепер прагнуть її відновити. Інші нації (народи) раніше не мали своєї держави, але вже усвідомити свою самобутність, неповторність, спільність інтересів і прагнуть до створення національної держави.

Д. Бараташвілі вважає, що "утвердження права на самовизначення як загального принципу міжнародного права означає визнання права суб'єктності за всіма народами, і передусім у галузі права на самовизначення" [13, 67].

Реалізація права народів (націй) на самовизначення безумовно містить певну загрозу територіальній цілісності держави, але ця загроза стає тим більшою, тим реальнішою, чим менше ця держава схильна поважати права людини, права кожного народу, що живе на цій території, в умовах повної свободи, тобто цілком самостійно, без втручання третіх сил визначати свій внутрішній та зовнішній статус.

У Декларації про принципи міжнародного права зазначається, що "створення суверенної та незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави, об'єднання з нею або встановлення будь-якого іншого політичного статусу народом, що вільно визначається, є способами здійснення цим народом права на самовизначення".

В преамбулі Конституції України право на самовизначення визнається лише за "українською нацією" та "усім Українським народом". В ст. 6 Закону України "Про національні меншини" держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію, яку багатьом хто з науковців визнає однією з форм національного самовизначення. У ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права наголошується, що право на самовизначення мають "усі народи". Тому не менш складним залишається питання про суб'єктів права на національне самовизначення та зміст цього права.

Таким чином, суверенітет може бути визначений, як правова категорія, яка виражає зовнішню та внутрішню самостійність суб'єкта - його носія. Ця самостійність знаходить прояв в верховенстві, політичній, економічній незалежності, соціальній свободі, а також в реальній здатності цього суб'єкта вирішувати питання свого існування. Функція забезпечення суверенітету належить державній владі, яка здатна забезпечити прийняття рішень та їх виконання.

Верховенство держави та її незалежність не означають, що держава нічим не обмежена в своїх діях і може встановлювати будь-який державний лад або здійснювати будь-яку зовнішню чи внутрішню політику.

Сучасне розуміння суверенітету не можна вважати повним без врахування, з одного боку, складного комплексу історичних, соціальних та культурних факторів, з другого боку, воно неможливо поза контекстом сучасної теорії міжнародного права. Таким чином, можна зробити висновок, що в юридичній літературі виділяють поняття "державний суверенітет", "народний суверенітет", "національний суверенітет". Державний суверенітет - це здатність держави самостійно визначити свою внутрішню та зовнішню політику за умов дотримання прав людини та громадянина. Народний суверенітет - це право народу визначити свою долю, бути єдиним, ні від кого незалежним носієм та виразником верховної влади в державі та суспільстві. Найбільш важливою проблемою є

проблема визначення сутності національного суверенітету. Останній визначається як право нації на самовизначення, тобто право нації визначити свою долю, самостійно вибрати форму національно-державного устрою, вирішувати питання політичного, економічного, соціально-культурного, національного та іншого характеру з врахуванням об'єктивних історичних умов.

Отже, юридична природа державного, народного, національного суверенітету потребує більш ґрунтовного, чіткого, ретельного дослідження та удосконалення.

Перелік використаної літератури

1. Елпінєк Г. Общее учение о государстве. - СПб., 1908, с. 363.
2. Международное право: Учебник. / Отв. ред. ГИ Тункин. - М.: Юрид. лит., 1982. - 568 с.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.
4. Юридичні питання молодих вчених: Збірник матеріалів всеукраїнської наукової конференції 23-24 квітня 2004. - К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. - 450 с.
5. Цветков В.В., Сиреню В.Ф., Аверьянов В.Б. Национальная государственность союзной республики. - К.: Наукова думка, 1991. - 254 с.
6. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН от 24 октября 1970 // Международное право в документах. - М.: 1982. - С. 6.
7. Баринц И.Н. Правовое пространство России. Вопросы конституционной теории и практики. - М.: Юрид. лит., 2000. - 144 с.
8. Шагалов В. Поняття держави і суверенітету в конституційному праві // Вісник Конституційного Суду України. - 2003. - № 1. - С. 14-16.
9. Кравченко В.В. Конституційне право України. Навчальний посібник. - К.: Атіка, 2000. - 320 с.
10. Рабинович П.М. Основи загальної теорії права і держави. Навч. посібник. 2-е вид., зі змінами. К.: Атіка, 1994. - 236 с.
11. Шевцов В.С. Национальный суверенитет (проблемы теории и методологии). - М.: Юрид. лит., 1978. - 230 с.
12. Карапетян Л.М. Грани суверенитета и самоопределения народов // государство и право. - 1993. - № 1. - С. 13-22.
13. Бараташвили Д.И. Социалистические и молодые национальные государства (Международно-правовые принципы сотрудничества). - М.: "Международ. отношения", 1973. - 165 с.